

УДК 94:271.2-523.6(477.54)»18/19»

О. Б. Подгорна
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ МОНАСТИРІВ ХАРКІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Дана стаття присвячена фінансово-економічному становищу монастирів Харківської єпархії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Особлива увага приділяється джерелам формування монастирських доходів. Результати даного дослідження свідчать про те, що більшість монастирів єпархії була прибутковими.

Ключові слова: монастир, єпархія, прибуток, майно, капітал.

Данная статья посвящена финансово-экономическому положению монастырей Харьковской епархии второй половины ХІХ – началу ХХ вв. Особенное внимание уделяется источникам формирования монастырских доходов. Результаты данного исследования свидетельствуют о том, что большинство монастырей епархии были прибыльными.

Ключевые слова: монастырь, епархия, прибыль, имущество, капитал.

This paper is devoted to financial and economic position of monasteries of the Kharkov diocese of late 19th – early 20th centuries. Particular attention is given to the sources of forming of monasterial profits. From these studies we can conclude that most monasteries of diocese were profitable.

Keywords: monastery, diocese, income, property, capital.

Пробудження інтересу до національного минулого сприяє вивченню духовної спадщини України. Актуальними постають питання історії та економічного розвитку центрів духовної культури – монастирів.

Питання про монастирські доходи і витрати є в історіографії одним із найскладніших та маловивчених. У 60-70-х рр. ХІХ ст. професор Петербурзької духовної академії Д. Ростиславов провів дослідження монастирського фінансово-економічного становища в двадцяти єпархіях Російської православної церкви. Він зазначив, що відомості про фінанси тримають у великому секреті, монастирі не відкривають своїх доходів навіть консисторіям [11, с. 6]. У 80-х рр. ХІХ ст. історик Є. Максимов розглянув основні риси колонізації монастирями нових територій і торкнувся різних питань їх господарського життя: використання земельних угідь, оренди землі, рибних ловель, будівництва пивоварень, цегляних заводів, млинів, різних майстерень; застосування найманої праці [4, с. 107-108]. Сучасний дослідник історії монастирів П. Зирянов у своїй монографії підкреслював, що впродовж багатьох років питання про те, за рахунок яких джерел існують монастирі і які розміри їхнього майна і капіталів, залишалося темним, заплутаним і спірним [2, с. 77]. На жаль, ґрунтовного аналізу господарського життя монастирів Харківської єпархії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. не було проведено, хоча історією та культурою монастирських комплексів Слобожанщини займалися О. Смоліна [15], М. Татарінов [16].

Тому метою цього дослідження є виявлення джерел формування доходів монастирів Харківської єпархії у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. та надання загальної характеристики їх фінансово-економічного становища. До наукової роботи залучено широку джерельну базу: монастирські відомості, звіти керівників монастирів, постанови Священного Синоду.

У другій половині ХІХ – початку ХХ ст. на території Харківської єпархії існувало 13 монастирських комплексів (усі вони були православні). Кордони єпархії, що була утворена у 1799 р., збігалися з кордонами Харківської губернії.

Завданнями монастирів було виконання різних функцій: релігійних, виховних, освітніх, благодійних. Питання про те, яким чином формувалися доходи монастирів, завжди хвилювало людей. У ХІХ ст. дослідник Д. Ростиславов поділив монастирські доходи на розряди: 1) від уряду у вигляді

угідь і грошової допомоги; 2) з пожертв православних парафіян; 3) з коштів, що отримують від оренди будинків; 4) у вигляді відсотків з капіталів у банківських установах [11, с. 69].

До першого розряду належали ненаселені маєтки та інше нерухоме майно, яке монастирі одержували у дарунок. Але на це щоразу потрібен був найвищий дозвіл. До 1881 р. він був необхідний і для улаштування нових монастирів. 9 травня 1881 р. Олександр III змінив цей порядок, і визначення Синоду було достатнім для заснування нових монастирів і громад [2, с.16]. Кількість чоловічих і жіночих обителів із цього часу стала множитися. На території Харківської єпархії у другій половині XIX – початку XX ст. стали функціонувати нові монастирі: чоловічі – Ряснянський Свято-Дмитрівський, Височинівський Казанський, Спасів скит; жіночі – Верхо-Харківський Миколаївський, Старобільський Скорботний, Богодучівський Свято-Троїцький.

Формування різних видів доходів монастирів можна побачити, аналізуючи їх економічне життя. Харківський Покровський монастир з 1799 р. був архієрейським будинком, отримав статус першокласного монастиря у 1914 р. Матеріального забезпечення з боку держави не мав, тому розраховував на власні доходи. На початку XX ст. Покровському монастирю належало 187 дес. земельних угідь, що приносили на рік 3846,45 крб. В оренду в слободі Іванівці було віддано 115 земельних ділянок площею 10,5 дес. У 1913 р. було отримано доходу: від нерухомого майна – 40 106 крб., від монастирської лавки, продажу свічок, калиткового збору та інших статей – 32 143, 22 крб., а всього: 76 095, 67 крб. Рухоме майно складалося з банківських вкладів на суму 71 023 крб. та готівкою на 2165 крб. [17, оп. 100, од. зб. 372, арк. 2].

Значну роль відігравали і пожертвування населення на монастирі. Так, у 1867 р. купцем першої гільдії В. К. Костюріним було пожертвовано 1600 крб. на користь Покровського і Курязького монастирів [6, с. 196].

Святогорський Успенський чоловічий монастир був найстарішою і економічно розвиненою обителлю. Кількість землі до 1861 р., що значилася за Святогорським монастирем, була 300 десятин [17, оп. 100, од. зб. 578, арк. 14]. У 1858 р. таємним радником А. Потьомкіним пожертвовано 350 дес. [17, оп. 45, од. зб. 1145, арк. 15]. У 80-х рр. XIX ст. грошових внесків від приватних осіб у кредитних установах на вічні часи було 64 885 крб. сріблом [5, с. 160]. Майновий стан Святогорського монастиря у 1871 р. значно збільшився за рахунок пожертвування на його користь ізюмським другої гільдії купцем Іваном Мітіним 113 дес. землі, з різними господарськими будівлями, що знаходилися на цій території [3, с. 335].

У 1862 р. всієї землі було 650 дес. [17, оп. 45, од. зб. 1145, арк. 14-15]. У 80-х роках XIX ст. кількість землі становила 1431 дес. землі [13, с. 172]. У 1913 р. монастир уже мав у своєму володінні землі 2462,25 дес. Зокрема орної 604,5 дес., сінокісної 421,25 дес., лісів 993,75 дес., садибної з садом і городом 69 дес., непридатної для оброблення 373, 7 дес. [17, оп. 100, од. зб. 578, арк. 3].

У цей же час монастир мав у кредитних установах приватних внесків процентними паперами на капітал 184 014 крб. Пожертвувань від приватних осіб за перше півріччя 1914 р. надійшло 4650 крб. Монастир мав прибуток від двох водяних і одного вітряного млина. Також при монастирських хуторах було розвинене скотарство, городництво, садівництво (4 садки) і пасіка (600 вуликів). Прибутки від господарської діяльності йшли на монастирські потреби і вони становили: від продажу худоби – 1216 крб., від продажу свічок – 5563 крб., олії і ладану – 306 крб., ікон і книжок у монастирській лавці – 8900 крб., з бакалійної монастирської крамниці – 1505 крб., квартового, церковного, печерного збору і за служіння треб – 18 599,65 крб., калиткового збору – 1028,5 крб., від різних джерел – 19 177,70 крб. Прибутковість від Горожовської монастирської економії становила 200 крб. Разом прибуток на 1914 р. – 61 568,35 крб., витрати – 60 522,86 крб. Залишилось на друге півріччя 1914 р. грошима 1045,49 крб. і процентними паперами було 184 014 крб. [17, оп. 100, од. зб. 578, арк. 3-4].

Святогорський монастир мав у володінні цегляний завод, кузню, малярну, кравецьку, шевську майстерні [13, с. 126]. Спасів скит, що до 1906 р. був приписаний до Святогорського монастиря, у 1913 р. мав монастирської орної землі 236 дес., лугової 4 дес., лісу 33 дес., усього 273 дес. Прибутки від рільництва і городництва витрачались на утримання монастирської братії [17, оп. 100, од. зб. 578, арк. 8-9]. У 1889 р. 5 дес. землі було пожертвовано селянами села Соколова та 9 дес. землі від землевласника Мерненка [10, с. 546]. Скит отримував прибутки від процентів на вкладений

капітал у 2900 крб., які зберігалися в Харківській Консistorії Державного Банку [17, оп. 100, од. зб. 578, арк. 8]. Прибутки від скотарства становили – 133 крб., бджільництва – 12 крб., продажу свічок – 604 крб., ікон і книжок в монастирській лавці – 320 крб. Усього прибуток за 1913 р. становив 8117,25 крб., а витрати – 7762,95 крб. [17, оп. 100, од. зб. 578, арк. 9]

Височинівський Казанський чоловічий монастир, що знаходився у Зміївському повіті, утримання за кошти казни не мав. У 1913 р. йому належало 943 дес. землі, з яких 300 дес. орної, 150 дес. сінокісної, 150 дес. лісової, 13 дес. садибної, останні 330 дес. незручної. Власного грошового капіталу монастир мав 5880 крб. Ця сума складалася з процентних паперів, з яких іменні зберігалися в ризниці, інші – в Харківській конторі Державного Банку. Пожертвувань монастирю за перше півріччя 1914 р. було отримано на суму 6957,45 крб. Від оброчних статей за цей період отримано: від млинів – 1088,35 крб., скотарства – 915 крб., городництва – 1,08 крб., від продажу ікон, олії, книжок – 417 крб. Усього доходу за перше півріччя 1914 р. було отримано на суму 15 828,88 крб. (із них процентними паперами 600 крб.) [17, оп. 100, од. зб. 578, арк. 6]. Дохід приносили і дві чудотворні ікони: Казансько-Височинівської Богоматері і Святителя Миколая [17, оп. 100, од. зб. 578, арк. 6].

Курязький Преображенський монастир був штатним, тобто отримував гроші від казни. Також до 1861 р. держава відшкодовувала штатним монастирям відсутність власних кріпаків. У кожен такий монастир направляли казенну прислугу з державних селян, що була зобов'язана відбувати службу 25 років. Штатні служителі зі своїми родинами жили в окремих будиночках на території монастиря. Після селянської реформи 1861 р. ця своєрідна рекрутчина була скасована, і держава стала виплачувати за втрату дарової прислуги грошову винагороду [11, с. 89]. Так, 1 січня 1868 р. Старо-Харківський Преображенський монастир отримав 600 крб. [7, с. 120]

У 1889 р. Курязький монастир отримав на рік: 1249,38 крб., у тому числі за штатом другого класу на утримання настоятеля і братії – 212,8 крб., для написання листів – 9,2 крб., на церковні потреби і проскури – 16,76 крб., на лагодження церков, монастирських будівель і ризниці – 171,42 крб., на утримання коней, на закупівлю дров і так далі – 85,72 крб., на стіл настоятелеві і братії – 153,48 крб., на найманих працівників – 600 крб. [17, оп. 58, од. зб. 377, арк. 2].

У 1878 р. монастир мав степової землі 65 дес., яка з дозволу консistorії була віддана в оренду на 6 років за 1350 крб. Курязький монастир мав у кредитних установах приватних вкладів на вічні часи всього 29 214 крб. У 1879 р. відсотки від вкладів були використані на суму 382,6 крб. на економічні потреби, а решта 1252,83 крб. на користь настоятеля і братії. Також монастир отримав прибуток у 1879 р.: від продажу воскових свічок – 4580,03 крб., братської квартової суми – 3823,36 крб., калиткового збору – 993,01 крб., квартового збору при готелях – 1892,14 крб., від продажу проскур – 252,01 крб. з орендних угідь – 435,89 крб., пожертвувано від різних осіб – 1113,33 крб., від продажу господарських предметів – 258,05 крб., від печер, каплиці і святих воріт – 392,95 крб. При Курязькому монастирі знаходились цегляний завод, кузня [17, оп. 58, од. зб. 377, арк. 4-5].

Охтирський Свято-Троїцький чоловічий монастир у 1863 р. мав орної та сінокісної землі 172 дес. і лісу 269 дес. в Охтирському повіті, а сінокісної – 150 дес. у Куп'янському повіті. Цей монастир мав у кредитних установах приватних внесків на вічні часи 9976 крб. сріблом, зокрема від ротмістра Миколи Байера з 1848 р. – 1000 крб.; від харківського купця другої гільдії Миколи Іконникова з 1848 р. – 1000 крб.; від камер-фрейліни графині Анни Олексіївни Орлової з 1849 р. – 5000 крб.; від харківської міщанки Анастасії Шарапової з 1851 р. – 300 крб.; від харківської купчихи Євдокії Решетькової з 1853 р. – 286 крб.; від почесного громадянина Федора Чернова з 1855 р. – 800 крб.; від підполковничої дружини Ганни Чайковської з 1856 р. – 60 крб.; від дружини колезького асесора Марії Алфьорової з 1857 р. – 700 крб.; від дружини прапорщика Анфіси Апухтіної з 1857 р. – 100 крб. Монастир володів трьома водяними млинами, крупорушкою, пасікою з 210 вуликами, мав 54 голови рогатої худоби і коней [17, оп. 47, од. зб. 1130, арк. 63-65].

Ряснянський Свято-Дмитрівський монастир отримав від свого засновника К.Д. Хрущова 4,434 дес. землі та 100 тис. крб. кредитного капіталу [14, с. 521]. Але після його смерті у 1876 р. спадкоємці чотири роки оскаржували заповіт Д.К. Хрущова, доки у 1880 р. Правлячий Сенат не відхилив ці прохання [14, с. 522-523]. У 1911 р. Ряснянський Свято-Дмитрівський монастир отримав

доходу з лісової дачі 142 532 крб. Третина доходів від цього повинна була надійти на утримання духовно-учбових закладів та єпархіального сирітського притулку [17, оп. 98, од. зб. 126, арк. 95].

Фомівський Успенсько-Серафимівський монастир у 1913 р. володів орною землею – 754,7 дес., луговою – 53 дес., садибною – 13,4 дес., лісовою – 12,5 дес. і незручною – 14,5 дес., з якої 382,7 дес. закладено в Харківському Земельному Банку, борг за яку полягає 14 719,45 крб., і 414 дес. закладено в Державному Дворянському Земельному Банку, борг – 9804,95 крб. Монастир мав капітал у різних процентних паперах на суму 500 крб. Майно також було заставлене за борги у Харківському Земельному Банку на суму 14 719,45 крб. і землі 414,25 дес.; заставлено в Державному Дворянському земельному Банку на суму 9804,95 крб. Прибуток за перше півріччя 1914 р. від млина, скотарства, городництва і землеробства становив 5215,28 крб., від продажу ікон і книжок в монастирській лавці і воскових свічок – 812,8 крб., від пожертвувань – 97,5 крб. При монастирі було поширене рукоділля: живопис, ткання килимів та інші роботи, від яких отримано за той же період 190 крб., від продажу проскур – 533,4 крб., квартового і калиткового збору – 99,03 крб., внески за приміщення в монастирських келіях – 1200 крб., від молебнів, панахид, сорокоуств і читання Псалтиря – 1127,74 крб. Пожертвувано на потреби монастиря 636 крб. Усього дохід за перше півріччя 1914 р. був одержаний грошима 9983,75 крб. Витрати становили – 9544,98 крб. [17, оп. 100, од. зб. 578, арк. 14].

Старобільський Скорботний жіночий монастир у 1913 р. мав власної землі 370 дес., з яких 30 дес. луги і 245 дес. віддано в оренду. Прибутки становили 10 000 крб. У першому півріччі 1914 р. було отримано квиток Державної Комісії Погашення Боргів на вічний внесок від П. Кнабе на суму 1000 крб. для того, щоб відсотки з цього квитка поступали на закупівлю насіння, посадку квітів. При монастирському хуторі був вітряк, який використовувався для потреб монастиря. У першому півріччі 1914 р. було продано з монастирської лавки ікон, хрестиків і книжок усього на суму 91,6 крб. Сестри Старобільського монастиря займалися рукоділлям: живописом, позолотою, гаптуванням, канителлю, синеллю і шовками, гаптуванням риз і тканням килимів, а також оздобленням ікон фольгою і створенням штучних квітів. Дохід від названих робіт за перше півріччя 1914 р. дорівнював 168,6 крб. Загальний дохід за цей період – 37 060 крб., витрати – 14 696 крб. [17, оп. 100, од. зб. 578, арк. 10-11]. Сестри монастиря також займалися шиттям одягу та взуття [1, с. 106].

Верхо-Харківський жіночий монастир отримував прибуток від того, що мешканці села Стрілечого були парафіянами Миколаївської церкви та їх треби виконували монастирські священнослужителі. Засновники монастиря – поміщики Степанови – на вічний час внесли до однієї з кредитних установ на користь монастиря 150 000 крб. асигнаціями з таких умов: отримувані кошти за відсотки витрачати на його утримання [8, с. 20]. У 1904 р. монастир мав 600 дес. землі, половина цієї землі була отримана як дарунок від попечительки Н. Філонової, яка також зробила грошові вклади на користь монастиря на суму 50 000 крб. [8, с. 12].

Значні прибутки монастир одержав за духовним заповітом ігумені Емілії: 30 000 крб. сріблом – на споруду трьохпрестольного собору на честь Святого Духу і в пам'ять Святителя Миколая і праведних Захара і Елісавети; 3000 крб. – на споруду окремого корпусу для трапези; 6 000 крб. було внесено до Державного банку, щоб отримувані відсотки сплачувалися на утримання позаштатного священика, на лікарню, придбання ліків для хворих сестер і на придбання дерев'яної олії для 6 лампад, що не згасають. Вона залишила ще чималу суму на користь монастирів, на бідні церкви, для роздачі бідним, її келійним і монастирським сестрам [8, с. 26]. Архієпископ Харківський та Охтирський Арсеній, коли відвідав Миколаївський монастир, і сказав про нього, що він першокласний за значенням і за чернечим складом, забезпечений у матеріальному відношенні обширними угіддями та чималим грошовим капіталом [9, с. 8]. Хорошівський дівочий монастир був штатним другокласним. За відсутність власних кріпаків з 1868 р. він одержував від держави щорічно 150 крб. [11, с. 120]. У 1861 р. монастир мав такі угіддя: землі орної – 84 дес., сінокісної – 32,5 дес., 40 дес. стройового і напівстройового лісу, (відведений із державного фонду), 40 дес. хворостяного лісу, що придбав за власні кошти архієпископ Філарет у 1855 р. [17, оп. 44, од. зб. 196, арк. 4]. Частина своїх угідь монастирі віддавали в оренду. У 1861 р. Хорошівський монастир за оренду рибних ловель одержував щорічно 20 крб. сріблом [17, оп. 44, од. зб. 196, арк. 5].

Керівники монастирів з різних міркувань намагалися повністю не розкривати відомості про свої фінанси та майно. Ця навмисна скромність не стала секретом для світських публіцистів і породжувала перебільшені уявлення про монастирські багатства. У полоні цих уявлень, очевидно, почасти перебував і уряд. У всякому разі казенні субсидії монастирям були невеликі. В 1864 р. в цілому по імперії їм було відпущено 303 089 крб. Це становило 5,6% від загального кошторису Синоду на цей рік. Найбільш великі асигнування зазначеної суми одержали чоловічі монастирі єпархіального відомства (191 265 крб.). Жіночим монастирям було відпущено 56 693 крб., лаврам і ставропігійним монастирям – 25 224 крб. Чоловічим заштатним монастирям і пустелям було призначено 10 113 крб. замість – 14 192 крб. [2, с. 75].

До 1880 р. державні витрати на монастирі й лаври збільшилися до 425 092 крб., а до 1900 р. трохи зменшилися – до 421 496 крб. Відносно ж зменшення відбувалося неухильно: від 4,1% кошторису Синоду у 1880 р. до 1,7% у 1900 р. [2, с. 76]. Розвиток монастирів у XIX в. практично не залежав від державної скарбниці.

Економічне піднесення монастирів було безпосередньо пов'язано з їхньою самостійною господарсько-фінансовою діяльністю. З 1888 р. розміщені в міських і ошадних касах суми понад 1000 крб. на споруду нових церков, придбання дзвонів, побудови ризниць і т. ін., які не підлягали негайному витрачання, повинні були накопичуватися поступово з відсотками, що збільшувалися [5, с. 157]. Це сприяло тому, що у післяреформений період у кредитних установах у монастирів накопичуються значні капітали, що свідчить про проникнення капіталістичних відносин у ці далекі від підприємницької діяльності установи.

Аналізуючи фінансово-економічне становище монастирів Харківської єпархії другої половини XIX – початку XX ст., слід відзначити, що більшість монастирських комплексів були прибутковими, але жіночі монастирі поступалися своїми доходами чоловічим. Значні прибутки давали проценти від капіталів, що зберігалися в банках, а також земля. Чимало монастирів володіли площами, які перевищували тисячу десятин. Зокрема, у Харківській єпархії такими були три з семи чоловічих монастирських осель: Ряснянська (4400 дес.), Святогірська (2500 дес.) та Височинівська (бл. 1000 дес.). Однак чотири з тринадцяти місцевих монастирів не мали й по 300 десятин. Звідси величезний контраст прибутків: у 1908 р. Ряснянський Свято-Дмитрівський монастир тримав на своєму рахунку 113 000 крб., Охтирський Троїцький – 62 000 крб., а Старобільський гуртожитний – всього 1700 крб. При цьому вони мали приблизно однаковий штат [12, с. 59]. Недостатньо даних для аналізу економічного становища Охтирського Казансько-Серафимівського жіночого монастиря. Це питання потребує подальшого вивчення.

Література

1. Дюков Г. Старобельская женская община «Всех Скорбящих Радости» // Харьковские епархиальные ведомости. – 1873. – 15 июля (№14). – с. 95-107.
2. Зырянов П.Н. Русские монастыри и монашество в XIX и начале XX века. – М.: Вербум – М, 2002. – 223 с.
3. Извлечение из отчета Его Высокопреосвященства, Святейшему Синоду, о состоянии Харьковской епархии за 1871 г. // Харьковские епархиальные ведомости. – 1872. – 1 ноября (№21). – С. 335.
4. Максимов Е. К вопросу о колонизационном значении монастырей в Слободской Украине // Киевская старина. – 1887. – сентябрь. – С. 93-108.
5. Определения Святейшего Синода // Церковные ведомости. – 1888. – №23 (4 июня). – С. 157.
6. О преподавании благословения Святейшего Синода за пожертвования в пользу церквей // Харьковские епархиальные ведомости. – 1868. – 15 февраля (№ 4). – С. 196.
7. О производстве монастырям Харьковской епархии денежного вспоможения взамен назначения служителей // Харьковские епархиальные ведомости. - 1868. – 1 июня (11). – С. 120.
8. Попов И. Верхо-Харьковский Николаевский первоклассный девичий общежительный монастырь, Харьковской губернии и уезда: Историко-статистическое описание. – Х., 1912. – 86 с.
9. Посещение Высокопреосвященным Арсением, Архиепископом Харьковским и Ахтырским, Первоклассного Вехне-Харьковского Николаевского Стрелечьего монастыря и Архангело-Михайловской церкви слободы Казачьей Лопани Харьковского уезда // Вера и разум. – 1904. – январь. – кн. 2. – С. 1-16.
10. Празднование 17 октября в Святогорском Спасовом Ските // Вера и разум. – 1889. – №20 (31 октября). – С. 546.
11. Ростиславов Д.И. Опыт исследования об имуществах и доходах наших монастырей. – СПб., 1876. – 396 с.
12. Самойлович И. Справочна книга для Харьковской епархии. – Харьков, 1908. – С. 22-29.

13. Святогорская Успенская пустынь в Харьковской епархии. – Одесса, 1902. – 175 с.
14. Свято-Дмитриевский Ряснянский второклассный мужской монастырь // Харьковские епархиальные ведомости. – 1881. – № 24 (15 декабря). – С. 521-534.
15. Смолина О. О. Монастыри Слободской Украины второй половины XVII – начала XX веков как историко-культурное явление: Дис... канд. искусствоведения: 17.00.01 / Харьковская гос. академия дизайна и искусств. — Х., 2003. — 207 с.
16. Татарінов М. В. Монастирі Слобідської України та Харківської губернії (кінець XVIII – початок XX ст.) // Вісн. Харк. Ун-ту. – 1998. – № 401: Серія Історія України. – Вип. 2. – С. 348-361.
17. Державний архів Харківської області. Фонд 40.

© Подгорна О. Б., 2011